

De iurisprudentia et iure publica

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF LEGAL AND POLITICAL SCIENCES

2025.

XVI. évfolyam / Vol. XVI

1-2. szám / No. 1-2

Főszerkesztő / Editor-in-Chief

PACZOLAY Péter

Társszerkesztők / Editors

BALÁSSY Ádám Miklós, FEJES Zsuzsanna, KOVÁCS Endre Miklós,
KÖNCZÖL Miklós, TÓTH J. Zoltán

Nemzetközi Tanácsadó Testület /
International Advisory Board

Dalibor ĐUKIĆ, Kateřina FRUMAROVÁ,
Ján ŠKROBÁK, Aleksandra SYRYT.

Kiadja a

Magyar Jog- és Államtudományi Társaság

Publishing

Hungarian Association of Law and Political Sciences

HU ISSN 1789-0446

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

TANULMÁNYOK / ARTICLES

BALÁSSY Ádám Miklós – MÁTHÉ Levente

A tokió per alapjai – a természetjog reneszánsza a Távols-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszéken - 1 -

PUP Dorina Brigitta

Az igazságosság kódolása - a bírói döntéshozatal jövője a mesterséges intelligencia korában .- 26 -

LIKTOR, Attila Zoltán

The legal status of the Indies within the Spanish Empire – the messianic concept of the Spanish monarchs - 48 -

SZILÁDI Levente Szabolcs

A különleges jogrend egy messzi-messzi galaxisban..... - 59 -

VERÉBI Máté

A háború mint eszköz jogi szabályozásának gyökerei - 82 -

KONFERENCIABESZÁMOLÓ/ CONFERENCE SUMMARY

VERES Zoltán - HÁMORI Antal

IV. Fogasztóvédelmi aktualitások című konferencia a Budapesti Gazdasági Egyetemen - 103 -

Verébi Máté
Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Jogelméleti Tanszék
III. éves joghallgató, demonstrátor

XVI. évfolyam | Vol. XVI
2025/1-2. szám | No. 1-2./2025
Tanulmány | Article
www.mjat.hu

A háború mint eszköz jogi szabályozásának gyökerei

The Early Legal Regulations of Instrumental War

ABSTRACT

Although the subject of my thesis - the early appearances of the law of war - at first sight may seem remote and of purely theoretical, I believe that an understanding of the deepest and most elementary motivations for the regulation of war and the context in which they evolved is an inevitable condition for the resolution of present wars and for the more successful prevention of future armed conflicts, and that is the intention that guided my research.

Because of the relative uncharted territory of the subject, I first sought to examine the moral relationship to war on a broad philosophical scale, so in the second half of my thesis I could draw meaningful conclusions about war in antiquity by analysing specific historical situations and laws, and then, on the basis of theoretical and historical findings, draw a distinction between legally regulated, institutional war and primitive human combat.

As a result of my research, I have been able to create an overview which, in an unusual way, does not focus on the law of war in force and its development over the previous few centuries, but rather on the earliest possible manifestations of war law and their ideological and historical significance. I have managed to come one step closer to an otherwise impossible definition of war by distinguishing it from the violent conflict situations that existed before its inception, and during that, I have been able to point out the particularly difficult evolution of the regulation of warfare and the essential aspect of how, despite all its cruelty and destruction, mankind has always, in its soul, always wished to avoid war.

KEYWORDS: War; law of war; antiquity; East; international law

Bevezetés

Az történelem jelenségei nem ítéletképesek meg objektív módon kizárólag a saját korunk szemszögéből. José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* c. művében ennek kapcsán a következőképpen vélekedik a háború intézményéről: A háború szörnyű és elkerülendő, azonban ezen túl – írja Ortega – „bizonyos konfliktusok megoldására tett hatalmas emberi erőfeszítés”, amely „létrejöttékor felbecsülhetetlen haladást jelentett”.¹ Ortega állítása három dolgot feltételez: Először, a konfliktushelyzetek az emberi létezés szerves részét képezik, így a természeti állapot organikus velejárói, másodsor a háború ezen konfliktusok kezelésének az eszköze, harmadszor pedig a háborúnak valamikor létre kellett jönnie, és ez az időpont nem egyezik az ember létrejöttével. Ebből egyenesen következik, hogy a háború kialakulása előtt is létezett emberi küzdelem, ez azonban azt jelenti, hogy ennek a harcnak különböznie kellett a háborútól. Azonban amíg a leigázottak rabszolgaságba vetése és megölése között világos a különbség, a háború és az ősközösségi harc differenciálása nem ilyen egyértelmű.

I. A háború és a jog kapcsolatának filozófiai alapjai

I. 1. A háború fogalma

Azért, hogy az Alapvetésben lefektetett elhatárolási problémát feloldjuk és megállapítsuk a különbséget maga a háború és a háború létrejötte előtti harc között, mindenekeelőtt tisztáznunk kell, hogy pontosan mit értünk háború alatt.

I. 1. 1. A háború mint állapot

Annak ellenére, hogy a háborút a nemzetközi jog sosem definiálta, valamint hogy a jogi meghatározása egyes jogászok szerint egyenesen lehetetlen, számos kísérlet történt a fogalmi kereteinek kialakítására, ezek jelentős része pedig a háborút állapotként fogja fel. A szemlélet legékeesebb példája Hugo Grotius álláspontja, aki kiemeli, hogy „a háború az egymás ellen harcolók állapota”² és nem pedig a hadviselők cselekvése.

Ez a módszer azonban félrevezető lehet a háború jogi természetének és szabályozásának megértése szempontjából. Persze lehetséges a háborúra pusztán hadiállapotként és a felek közti speciális jogviszonyként tekinteni, de éppen a hadijog legkarakteresebb részének, a humanitárius jelentőségű tiltó normáknak nem a helyzet, hanem az emberi cselekvés a tárgya. Tehát annak ellenére, hogy Grotius szerint a háború a hadiállapotot jelenti, a szabályozásának természetéből eredően a háború immanens módon sokkal inkább egy emberi cselekvés, mintsem egyszerűen egy fennálló helyzet.

I. 1.2. A háború mint eszköz

A háborúk kezdeti természete tehát – a tárgyalt Ortega-tézis értelmében – egy konfliktusfeloldó eszköz-jelleget feltételez. Ezzel összefügg Carl von Clausewitz meghatározása, miszerint a háború „az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk.”³ Clausewitz értelmezése szintén módszerként és eszközként ragadja meg a háborút, amely egy instrumentum a céljaink elérése érdekében a másik féllel szemben.

Közvetlen a peloponnészoszi háború kitörése előtt Athén a Lakedaimónnal való konfliktusát a korábbi megállapodásuk szerinti rendezéssel szeretne volna feloldani, azonban a spártaiak – Periklész

¹ Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Helikon Kiadó, Budapest, 2019. 271. o.

² Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról I. kötet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999. 29. o.

³ Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1917. 13. o.

szavaival – „*inkább háborúval, nem pedig tárgyalással óhajtják megoldani a vitás kérdéseket.*”⁴ A helyzet jól mutatja a háború eszközjellegét. Adott egy államközi konfliktus, amelyre több instrumentum is megoldást nyújthat, de ezek közül Lakedaimón nem a diplomácia, hanem a fegyveres harc eszközének használatát szorgalmazta.

Egyiptomban a XIX. és XX. dinasztia kora alapvető változásokat hozott a monarchia-felfogásban. Innentől tekinthetünk a királyi címre hivatalként, amely szemlélet a korábbi teokratikus felfogáshoz képest jelentős legitimációs problémákat okozott az egyiptomi uralkodóknak.⁵ A helyzet hasonlít az előbbi szituációhoz. Az királynak meg kellett oldania egy uralmát veszélyeztető problémát, ehhez pedig különböző eszközök álltak rendelkezésére. Egyes királyok intenzív templomépítéssel, a legtöbben viszont hadakozással szereztek maguknak legitimációt.⁶ Az ázsiai katonai hódítások elengedhetlenné váltak a hatalom megszilárdításához, és ez vezetett a hosszan elnyúló hettita-egyiptomi konfliktushoz, ami pedig ismét egy másik konfliktuskezelő módszerrel, békeszerződéssel zárult.⁷

Az imént említett két történeti szituáción kívül még számos esetben ugyanezt látjuk. A háborút az ember konfliktusfeloldó eszközként használja más lehetséges módszerek helyett. Vagyis a különböző érdekellentéteket fel lehet oldani tényleges fizikai harccal, illetve ezt mellőző alternatív módokon is. „*Kétféle módszerrel lehet harcolni: törvényekkel vagy erőszakkal*”, foglalja össze Niccoló Machiavelli a történelmi jelenséget.⁸ Ha a háború jogfilozófiai gyökereit szeretnénk feltárni, hiba lenne tehát pusztán államok közti meghatározott viszonyként, állapotként tekintenünk a jelenségre. Ez maradéktalanul összefügg Immanuel Kant azon állításával, miszerint a háború kisegítőeszköz a népek számára, hogy azok érvényesítsék a jogukat.⁹ Ez a fajta eszközjellegű, instrumentális háború léte azonban még mindig nem ad magyarázatot arra, hogy mi a különbség közte és a létrejöttét megelőző erőszak között.

I. 2. A jog és a háború

Ha a háborút a jogintézményi jellege határozza meg és különbözteti meg az azt megelőző állapottól, az intézményesülésének feltétele az erőszak egyéb formáitól való elhatárolása, illetve az ezáltal történő meghatározása.¹⁰ Ennek értelmében a háborút a kialakulása előtti harcoktól nem a létszámok vagy a kiterjedés különböztette meg, hanem a szabályozás.

Ha a harc nincs szabályokhoz kötve, azt csak abszolút harcnak,¹¹ de legfeljebb irtó háborúnak tekinthetjük, azonban Kant kiemeli, hogy ez utóbbit fogalmilag is el kell különíteni magától a szűk értelemben vett, szabályozott háborútól.¹² A neolitikumtól a városállamok háborúi hiába haltak meg hatalmas embertömegek különböző harcokban, ezek a zavargások nem minősíthetők háborúnak, hiszen az erőszakot az államok még nem fejlesztették szervezetté.¹³

A háború szabályok közé szorítása nem történhetett az ember természeti állapotában, hiszen a hadviselési szabályok pusztán az ösközösségek kezdetleges kényszerítő gépezete által, központosított hatalom híján nem lettek volna kikényszeríthetők. A háború kialakulásának tehát szorosan össze kellett függenie az államiség létrejöttével. „*A háború tehát nem ember és ember, hanem állam és állam közötti*

⁴ Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Osiris Kiadó, Budapest, 2023. 97-98. o.

⁵ Gnirs, Andrea M.: *Ancient Egypt*. In Kurt Raaflaub – Nathan Rosenstein (szerk.): *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999. 88. o.

⁶ Uo.

⁷ Manning, Joseph G.: *Egypt*. In Peter Fibiger Bang – Walter Scheidel (szerk.): *The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press, New York, 2013. 78. o.

⁸ Machiavelli, Niccoló: *A fejedelem*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991. 72. o.

⁹ Kant, Immanuel: *Az örök béke*. Európa Kiadó, Budapest, 1985. 12. o.

¹⁰ Alonso, Victor: *War, Peace and International Law in Ancient Greece*. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): *War and Peace in the Ancient World*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2007. 215. o.

¹¹ Clausewitz: i. m. 47. o.

¹² Kant: i. m. 12. o.

¹³ Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère: *Tiszta háború*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest, 1993. 7. o.

viszony”¹⁴ – írja Rousseau. A kormányzatok mérete és jelentősége egyenesen arányosan változik a termelésre, államszervezésre, védelemre és hadviselésre fordított erőfeszítéseikkel, így a háborúskodás nem csak az államok elengedhetetlen tevékenységévé vált, de azok kialakulásának hajtóerejét is jelentette.¹⁵ Ez kifejezetten igaz a Közel-Kelet, és főleg Mezopotámia viszonyaira, amely területek a földrajzi és társadalmi okok következtében relatíve erősen ki voltak téve a különböző népek bevándorlásának.¹⁶

Világos tehát, hogy a hadviselés szabályozásához szükséges az állami működés, az államisághoz pedig – még ha annak nem is elsődleges kialakító oka – szükséges a szervezett haderő. Mindezek alapján a háború szabályokkal történő megszervezése elválaszthatatlan az államiságtól, a háborút megelőző ösközösségi harc pedig az ember természeti állapotától. Mivel a szabályozás nélküli harcot csak szűk értelemben vett háborúnak nevezhetjük, továbbá mivel az eszközjellegű, instrumentális háború csak állami szabályozással valósulhat meg hatékonyan, kijelenthetjük, hogy a háború egy intézmény, tekintettel arra, hogy az intézmények alapja egy elfogadott, tartós szabályrendszer.

A természeti állapot ösközösségi fegyveres konfliktusai és a háború közötti elhatárolást tehát a jog alapján tudjuk elvégezni. A háború egy jogintézmény, ezért a status naturalis harcai nem tekinthetők háborúnak. Ez utóbbiak pusztán a konfliktusokat jelentik, amelyeket az ember a háború intézményével megpróbál feloldani.

Mindezek után azonban fel kell tennünk a kérdést: Egészen biztos, hogy a természeti állapotra jellemző volt a harc? Ugyanis, ha a status naturalis emberei semmilyen konfliktusban nem álltak egymással, és a vagyoni viszonyok kezdetlegessége miatt nem beszélhetünk az ösközösségek harcáról, akkor az azt jelentené, hogy a háború nem egy konfliktusfeloldó jogintézmény, hiszen maga az állam és ezáltal a háború jogintézményének keletkezése előtt nem is voltak megoldandó konfliktusok.

III. A háború jogának kialakulása az ellenséghez való viszony tükrében

III. 1. A primitív társadalmak háborúi

III. 1. 1. Háborús szokások

Logikusnak találtam, hogy a háború tételes szabályainak tárgyalása előtt megvizsgáljam a status naturalis fegyveres konfliktushelyzeinek általános normáit azonban mivel a természeti állapot nem egy konkrét módon meghatározható történelmi szituáció, hanem csak a közösségi fejlődés első fázisa, nehéz mélyebb következtetéseket levonni a status naturalis és a status humilis közti átmenet háborúra vonatkozó változásairól.

Mivel e kereteken belül a háború pozitív szabályozásáról nem beszélhetünk, írásos emlékeink pedig nincsenek erre vonatkozóan, pusztán elméleti síkon kellene megállapítanunk, hogy a ius naturale tartalmazott-e olyan szokás-szintű normákat, amelyekből már a háború intézményi jellegére, esetleg annak gyökereire ismerhetünk. Ez azonban túlságosan bizonytalan eredményt szülne.

Azar Gat szerint azonban a mezőgazdasági termelést nem ismerő, a XX. században is vadászó-gyűjtögető életmódot folytató népek primitív hadviselési szokásai állhatnak a legközelebb a természeti állapot emberének viszonyaihoz.¹⁷ Az izraeli kutató számos különböző, észak-amerikai és yanomamo indiánokról, alaszakai eszkimókról, hegyi pápuákról és aboriginekről szóló antropológiai, történeti és

¹⁴ Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei*. PannonKlett, Budapest, 1997. 17. o.

¹⁵ Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 182. o.

¹⁶ Garfinkle, Steven J.: *Ancient Near Eastern City-States*. In Peter Fibinger Bang – Walter Scheidel (szerk.): i. m. 115. o.

¹⁷ Gat, Azar: *War in Human Civilization*. Oxford University Press, New York, 2006. 116. o.

szociológiai értekezés alapján foglalta össze a vizsgált közösségek hadviselési formáit. Ezek a szokások meglepően kevésbé tértek el egymástól.¹⁸ Annak ellenére, hogy a késő-pleisztocén ősközösségeinek kezdetleges jogi berendezkedéséről és harci szokásairól szinte semmit sem tudunk, a XX. században vizsgált primitív közösségek viszonyai alapján már becsléseket tudunk végezni az államiság és az instrumentális háború keletkezése előtti harci normákra.

A vadászó-gyűjtögető ember a 20-70 fős nagycsaládján kívül átlagosan 500 fős nagyobb közösségekben élt, ezek a regionális közösségek pedig már kereskedtek egymással, közös rituálét tarthattak és persze hadat is viselhetek egymás ellen.¹⁹ A primitív társadalmakra már jellemzőek a táncos és rituális lándzsadobásokkal lefolytatott szertartásos ütközetek, amelyek gyakran csak az első vérig, esetleg már az előtt véget értek, így akár áldozatok nélkül elrendezettnek tekinthették a küzdelmet kiváltó konfliktust.²⁰

Ez persze nem jelenti azt, hogy minden összecsapás ilyen békés volt. A különböző cselek, kiváltképp a lesből való támadások már az ősközösségek esetén is jelentős veszteségeket okoztak,²¹ éppen ezért a hadviselés leggyakoribb formája az ellenséges településen való rajtaütés volt. Egy falu sikeres lerohanása után a támadók jelentősebb különbségtétel nélkül ölhetnek meg bárkit a legyőzöttek közösségén belül, azzal együtt, hogy a nőrablás már ekkor bevett gyakorlat volt.²²

Ezek alapján viszonylagos taktikai tudással már rendelkezniük kellett a primitív társadalmak embereinek is, magára a harc folytatására viszont kevés kivétellel nem vonatkoztak szabályok. Az amazóniai yanomamókra jellemző a hadakozás egyfajta párbajja, harci játékká korlátozása,²³ de az ő konfliktusai túlságosan kis létszámú és intenzitású küzdelmekkel jártak ahhoz, hogy az államok közti intézményes háború előfutáraként tekinthessünk rájuk.

Az előzőek alapján az eszközjellegű háború és a szabályozatlan ősközösségi harc között történetileg nincs éles átmenet. A vizsgált primitív társadalmaknál küzdelem már ritualizált kereteket kapott, így megjelent többek között a harci festés szokása.²⁴ A fegyveres küzdelem leginkább törzsek és konföderációk közt zajlott, amennyiben az adott konfliktusra nem találtak más szokásjogi vagy politikai megoldást. A háborúzás szokásokba és intézményekbe ágyazódása már az államiság előtt megindult, és a konfliktusfeloldó eszköz-jelleg gyökerei pedig szintén felismerhetők. Mindezek ellenére azonban a konkrét szabályozás tekintetében ezek a tág értelemben vett háborúk nem sokban térnek el az állatvilág küzdelmeitől.²⁵

Ezen megállapítások azonban mindenképpen rugalmasan kezelendők. A fenti primitív társadalmak vizsgálatát éppen az tette lehetővé, hogy még a XX. századra sem tudták megélni a földművelés mérföldkövét, így a társadalmi fejlődés ősközösségi fázisában maradtak. Ennek oka az volt, hogy mind az amazóniai yanomamók, mind az eszkimók egyszerűen a föld megművelésére alkalmatlan területeken éltek. Tehát bár ezeket a népeket a status naturalis jellemzi, lehetséges, hogy minden más társadalmi, kulturális és gazdasági szempontból eltérnek a nyersanyagban gazdag régiók neolitikumi közösségeitől. Így minden XX. századi becslés ellenére a vizsgált primitív társadalmak nem feltétlenül feleltethetők meg a közel-keleti Kebara- vagy akár az európai megalitikus kultúráknak.

A primitív társadalmak hadviselésének két amerikai kutatója, Harry Holbert Turney-High antropológus és Quincy Wright politológus a következőképpen foglalta össze egymástól függetlenül az ősközösségi harcra vonatkozó szabályozási és szervezeti hiányosságokat: A primitív hadviselést elégtelen ellátási és utánpótlási rendszer, valamint a részvétel önkéntessége miatt gyenge mozgósítási képesség jellemezte, ez pedig lehetetlenné tette a hosszabb hadjáratok kivitelezését. Nem létezett egységes kiképzés, a vezetők parancsai és irányítási képességei pedig rosszak voltak, ezért a harcosok fegyelmetlenül voltak és ingatag harci kedvvel bírtak. Csak kevés kifejezetten ember elleni harcra alkalmas fegyvert használtak, az erősítéseket mellőzték, hivatásos harcosok természetesen nem léteztek, valamint nem beszélhetünk fegyvernemek szerinti tagozódásról sem. Kiemelten fontos továbbá, hogy a

¹⁸ Gat: i. m. 118. o.

¹⁹ Uo. 13. o.

²⁰ Uo. 117. o.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo. 122. o..

²⁴ Uo. 121-122. o.

²⁵ Uo. 127. o.

primitív hadviselő felek harci taktikája nem volt hatékony és mellőzték a hadviselés bizonyos princípiumainak használatát.²⁶

Az ősközösségek harcosai minden bizonnyal többször betartották az egyes harci szabályokat a küzdelmeik során, de ezeket a normákat a harc alapelveivel együtt az esetek döntő többségében teljesen figyelmen kívül hagyták.²⁷ Olyan hatékonyan működő kényszerítő gépezetről tehát semmiképpen nem ebszélhetünk, amely a primitív népek háborúinak jogi szabályozására engedne következtetni.

II. 1. 2. *Status naturalis és status humilis*

A kérdés tehát adott: Minden eddigi alapján háború-e az ősközösségek közti harc? A legtagabb értelemben természetesen igen, de amennyiben eszközjellegű, intézményesült háborúról beszélünk, abban az esetben nem. Annak ellenére, hogy bizonyos állam- és írásbeliség nélküli közösségek, mint a cheyenne törzs, kifinomult jogrendszerrel rendelkeztek,²⁸ központi hatalomgyakorlás híján az ősközösségek harcai túl szabályozatlanok és spontánok voltak ahhoz, hogy háborúnak nevezhessük őket. „*A háború nem hirtelen keletkezik, elterjedése nem a pillanat műve*”²⁹ – írja Clausewitz, márpedig az állandó háborúk korszakát az ősközösségi rend felbomlása hozta el.³⁰ Összességében a természeti állapotban a harc konfliktusfeloldó eszközjellege ritualizált formában már megjelenik, de a szervezettsége és szabályozottsága nem éri el azt a szintet, hogy jogintézményként háború formájában beszélhessünk róla. Az ősközösségi emberek vadászatának eszközei folyamatosan fejlődtek, így csak idő kérdése volt, hogy azokat egymás ellen kezdjék el használni.³¹ Azonban egy másik ember fegyverrel történő megölése még akkor sem minősül háborúnak, ha ez tömegesen történik, vagy akár különböző törzsek között zajlik. Ez csak fizikai erőszak. A háború intézményéről az ellenséghez való viszony, illetve a saját erők szabályok közé szorítása esetén beszélhetünk.

II. 2. *Az ókori Közel-Kelet hadviselési normái*

Miután megállapítottuk, hogy az államiság előtti természeti állapotra nem jellemző a jogi keretekkel bíró, intézményes erőszakot jelentő háború, meg kell keresnünk azt a pontot, ahonnan egész biztosan beszélhetünk hadijogról. A háború jogának széles körű elemzése a XVI. századi nemzetközi jogászokig váratott magára,³² ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban minden háború szabályozatlan konfliktuskezelés lett volna. Herczegh Géza szerint a nemzetközi jog történeti fejlődése nem más, mint a háborúzás elkerülésének folyamata,³³ márpedig ez alapján a szabályozásnak jelen kellett lennie már jóval az újkor előtt is. De pontosan mikortól beszélhetünk erről?

II. 2. 1. *A háborúhoz való jog*

Általánosan kijelenthető, hogy az ókori Közel-Kelet államainak egyfajta önellentmondás jellemezte a háborúról alkotott álláspontját. A felfogásukban ugyanis a katonai siker nem kizárólag a

²⁶ Keeley, Lawrence H.: *War Before Civilization*. Oxford University Press, Oxford, 1996. 11. o. Idézi: Quincy Wright: *A Study of War*. Vol. 1. University of Chicago Press, Chicago, 1942. 80-85. o. és Harry Holbert Turney-High: *Primitive War: Its Practice and Concepts*. Reissue with new preface and afterword. University of South Carolina Press, Columbia, 1971. 21-137. o.

²⁷ Keeley: i. m. 13. o. Idézi: Turney-High: i. m. 25-137. o.

²⁸ Vö. Llewellyn, Karl N. – Hoebel, E. Adamson: *Cheyenne way: conflict and case law in primitive jurisprudence*. University of Oklahoma Press, Norman, 1941.

²⁹ Clausewitz: i. m. 18. o.

³⁰ Razin, Evgenij Andreevič: *A hadművészet története I.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1959. 92. o.

³¹ Razin: i. m. 81-82. o.

³² Dr. Almási Ferenc: *A hadijogról*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1990. 20. o.

³³ Herczegh Géza: *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 15. o.

haderő és a harctéri taktika függvénye volt, hanem a háború vívásának morálisan helyes-helytelen, igazságos-igazságtalan voltának is,³⁴ mindezt annak ellenére, hogy a kort kirívóan kegyetlen háborúk jellemezték.

A korai városállamok közti fegyveres összecsapások kiváltó okai kezdetben igen jelenlétkellenek tűnhetnek. Jellemzően a legelők hovatarozásának kérdése vagy határsértések alapozták meg a létrejövő államok közti háborúk kitörését,³⁵ így ezek képezték azokat a konfliktushelyzeteket, amelyeket a résztvevők háborúval kívántak megoldani. Ezek a teokratikus berendezkedésű államok szükségét érezték annak, hogy a háborúikat morálisan megalapozott okok alapján indítsák és ne pusztán az erő jogára alapozzák küzdelmeiket. Az ószövetségi Bírák könyvének 21. fejezete jól mutatja a felfogás meglétét. Izraelt ammónita támadás érte, Jefte, a bírák egyike pedig kifogásolta az ammónita király támadásának jogosságát. A két vezető többször üzent egymásnak követek útján, ezek során az ammóniták területvédelemre és izraeli agresszióra hivatkoztak, Jefte azonban ezeket elutasítva érvelt.³⁶ Bár a két félnek a konfliktust nem sikerült diplomáciai úton rendezni, az esetből kitűnik, hogy a bibliai bírák korának (kb. Kr. e. 1200-1000) Közel-Keletén már biztosan létezett jogosan és a jogtalanul indított katonai támadások közti különbségtétel kiegészülve azzal, hogy Jozsué könyve szerint az Úr parancsa szerinti isteni eredetű háború semmilyen más indokolást nem követelt meg és magától értetődően igazságosnak minősült.³⁷

A háború jogosságának vizsgálata és igazolása számos asszír királyi feliraton is megjelenik. Mivel az asszír értelmezés szerint a király az istenek haragjának eszköze, a fegyveres támadás igazságossága könnyen volt magyarázható az istenek parancsával, továbbá gyakori volt a háború istenítéletként, próbatételként való felfogása is.³⁸ Ezeken túl viszont az asszír uralkodók rengeteg esetben józan és reális okokkal indokolták a háborúikat. Ez lehetett az ellenség esküszegése, a szövetségesek védelme, a konfliktus az ellenség általi kioltása vagy egy sérelem orvoslása, de egyes esetekben a bosszú, illetve az ellenség összeesküvése is Asszíria ellen.³⁹ A háborút továbbá megalapozhatta az ellenség szerződészegése is, ami jogi és szakrális bűnnek is számított, ezen felül pedig az adó vagy sarc megtagadása, esetenként pedig az uralkodásra való alkalmasság bizonyítása is.⁴⁰ Ezen kiváltó okok megléte természetesen nem jelentette azt, hogy az ellenséget illető vádak minden esetben igazak is voltak, de nem vitatható el, hogy a háborúhoz való asszír viszonyrendszer megkövetelte a hadakozás megindokolását. De miből eredt ez a szemlélet? Miért rendelkezett úgy a szokásjog, hogy a háborúindítás magyarázatra szorul?

Az asszír felfogásban a háború az állam céljainak elérésének és az uralom kiterjesztésének legitim eszköze volt, ezért az államközi konfliktusokra és belső szükségletekre az asszírok bevett megoldása volt a háború.⁴¹ A hódításait nem az egyéni érdekek, hanem mindig az állam érdeke szülte, ezért az asszír királyok igyekeztek azt a benyomást kelteni, hogy nem hatalomvágyból háborúznak. Meggyőzték a népet, hogy a birodalom területének kiterjesztése szükséges, jogos, valamint jóslatok alapján az istenek által is szentesített tevékenység.⁴² A háború okának a megadása azt mutatja, hogy a háborúzás már az akkori ember számára is egyfajta bűnnek számított. Ha nem így lett volna, nem szorult volna magyarázatra, és ez a történelem bármely korszakára igaz. Ha tételes írott szabályozásról nem is beszélhetünk, a Kr. e. XIV-XIII. századi Közel-Keleten már mindenképp élő jog volt a *ius ad bellum*.

Fontos azonban, hogy ez nem feleltethető meg a római *ius fetiale*-nak. Az asszír királyok abszolút hatalommal rendelkeztek és kizárólag ők döntöttek az állam hadba lépéséről vagy ennek mellőzéséről. A római közjogban a háború igazságosságát, jogosságát az háborúindítás eljárásának a

³⁴ Krüger, Thomas: „*They Shall Beat Their Swords into Plowshares*”: *A Vision of Peace Through Justice and Its Background in the Hebrew Bible*. In Kurt. A. Raaflaub (szerk.): i. m. 168. o.

³⁵ Hóman Bálint et. al.: *Egyetemes történet I.: Az ókor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. 34. o.

³⁶ *Bírák könyve* 11:5-28.

³⁷ *Jozsué könyve* 8:1-2.

³⁸ Oded, Bustenay: *War Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Oded: i. m. 177. o.

⁴² Oded: i. m. 178. o.

jogszerűsége határozta meg, ezzel szemben az asszíroknál a háborúk utólagos igazolása volt jellemző, és kizárólag a király által.⁴³

II. 2. 2. A háborús népiertás jogi környezete

Az ókor általános jellemzője pedig, hogy a legnagyobb méreteket öltő népiertásokat mindig a nagy hódítások tették szükségessé. A drasztikus tömegmészárlások és városok kiirtása a birodalmak intenzív katonai terjeszkedésének időszakára jellemzők, a hatalom megszilárdulása, illetve a hatalmi egyensúly vagy kontroll megmerevedése után a népiertásokkal történő erődemonstráció – kevés kivétellel, például a Thuküdidész által leírt thüreai mészárlás Athén részéről⁴⁴ – szükségtelen volt. Ezek népiertások tehát elválaszthatatlanok a háború intézményétől. Ezek után azt a kérdést kell feltennünk, hogy hogyan viszonyultak a Közel-Kelet erőszakosan hódító hatalmai a népiertásokhoz és milyen erkölcsi jogi tartalommal bíró rendelkezéseket hoztak ennek kapcsán.

A Közel-Keleten etnikai vagy faji ellentétek szinte soha nem alapozták meg az ókori háborús népiertásokat, de amennyiben egy nép az istene vagy istenei földi igazságszolgáltatójaként tekintett magára, belső joga szerint jogszerűen indíthatott irtó háborúkat. És ez az a kulcsfontosságú szempont, amivel egy irtó háború is szűk értelemben vett, szabályozott, eszközjellegű, intézményesült háborúnak minősülhet, és ennek az egyik legkiemelkedőbb jogintézménye az ószövetségi normákban megjelenő herem.

II. 2. 2. 1. Népiertás a zsidó jogban

A herem egyfajta vallási alapú kiközösítés az ősi zsidó jogban, mely értelmében Isten parancsa szerint a zsidóság minden ellensége elpusztítandó. Mózes ötödik könyvében az Úr a következőképpen parancsol a zsidó népnek: „*irgalom nélkül hányd kardélre annak a városnak a lakóit, és irtsd ki minden benne levővel együtt, még az állatokat is hányd kardélre*”.⁴⁵ Ennek értelmében utasítja később Mózes a népét:

„*Amikor bevisz téged az Úr (...) arra a földre, amelyre már készülsz bemenni, hogy birtokba vedd (...) a hettitákat, girgásiakat, emóriakat, kánaániakat, perizzieket, hivvieket, jebúsiakat: (...) hatalmadba adja őket (...) az Úr, és te megvered őket, akkor mindenestül irtsd ki azokat, ne köss velük szövetséget, és ne kegyelmezz nekik.*”⁴⁶

Bár a Deuteronomium ezen részében Mózes etnikai alapon sorolja fel népének elpusztítandó ellenségeit, ennek alapja kizárólag a terület, amelyet Isten a zsidóknak ígért, és amely terület megszerzéséhez az említett népeket le kell győzniük. A népiertást tehát kizárólag vallási különbségek alapozták meg. Ez maga a herem, ami jelentősen meghatározta a zsidóság ellenséges lakossághoz való háborúban tanúsított viszonyát.

De vonatkoztak-e korlátozó szabályok a jelenségre? Megjelent-e a kegyetlenség ezen formájának morális helytelenítése? Az ellenség által elkövetett népiertás esetén mindenképpen. Ámosz könyvében az Úr a következőkkel illeti az ammóniták népét:

„*négy bűne miatt nem változtatom meg szándékomat. Mivel kettévágta a gileádi várandós asszonyokat, hogy kiterjessze határait, tüzet gyújtok Rabba falán, hogy eméssze meg palotáit, csatakiáltás közepette, ütközetnek napján, forgósélben, viharok napján.*”⁴⁷

Tehát Isten az ammónita főváros, Rabba elpusztításával akar bosszút állni a zsidó törzsek által lakott Gileádban elkövetett borzalmakért. Ámosz könyve – Hóseás, Ézsaiás és Jeremiás próféták könyvei mellett – feltehetőleg a Kr. e. VIII-VII. századi körülményekről számol be,⁴⁸ ennek értelmében

⁴³ Uo.

⁴⁴ Thuküdidész: i. m. 270-271. o.

⁴⁵ Mózes ötödik könyve 13:16

⁴⁶ 5Móz 7:1-2

⁴⁷ Ámós könyve 1:13

⁴⁸ Miller, J. Maxwell – Hayes, John H.: *Az ókori Izrael és Júda története*. PPKE BTK. Piliscsaba, 2003. 213. o.

a korban már beszélhetünk a népirtás elítéléséről, ha egyoldalúan is. Ugyanebben a szellemben beszél Elizeus próféta elkéservedve Hazael damaszkuszi királyhoz (kb. Kr. e. 843-?) a Királyokmásodik könyvében az uralkodó jövőbeli bűneiről: „...*majd gonoszul bánsz Izrael fiaival. Megerősített városait felgyújtod, ifjait kardélre hányod, a csecsemőket és a várandós anyákat kettévágod.*”⁴⁹

De jellemző-e a korra a saját oldalon elkövetett népirtások bírálata? A Kr. e. VIII. században uralkodó Menáhem király háborús vérengzéseiről részletesen beszámol az Ószövetség, és ezzel együtt szokatlanul kegyetlen uralkodóként is írja le,⁵⁰ de ennél nyomatékosabb morális elítélés nem szerepel az ősi zsidó jogban. Sámuel második könyve szerint Dávid király a legyőzött moábiták kétharmadát kivégeztette,⁵¹ Józsué könyve alapján pedig a zsidók Ai teljes lakosságát lemészárolták,⁵² ezekkel kapcsolatban azonban nem találunk erkölcsi helytelenítést.

II. 2. 2. 2. Az mezopotámiai és hattita genocídiumok

A kizárólag az ellenség által elkövetett népirtásra vonatkozó helytelenítés természetesen nem Kr. e. VIII-VII. századi zsidó sajátosság. Egy ezerhatszáz évvel korábbi eseményt megörökítő sumer nyelvű krónika beszámol Lagas Umma általi pusztulásáról, azzal, hogy a szöveg először leírja a borzalmas népirtást, miszerint még a templomokban is vérontás folyt, majd pedig az isteni jog megsértésére hivatkozik: „Umma lakói, mivel Lagast megsemmisítették, bünt követtek el Ningirsu ellen.”⁵³ Az Uruinimkina lagasi király Kr. e. XXIV. századi uralkodása alatt történt esemény tehát nem csak helytelenítve van, de kifejezetten bűnként van megjelölve. Hiába azonban a korai időpont, a szöveg továbbra is kizárólag az ellenség által elkövetett népirtást ítéli el, a saját érdekből történő genocídiumokat nem. De hogyan alakulhatott ki egy ilyen szélsőségesen és általánosan alkalmazott kettős mérce?

A közel-keleti városállamok jellemzően saját istenekkel és hitrendszerrel bírtak, ezért a háborúik során lényegében vallások harcoltak egymással. Ennek köszönhetően csak az egyes hitrendszerekben belül voltak értelmezhetők a különböző erkölcsi és jogi normák, és így fordulhatott elő, hogy a Deuteronomiumban Isten Mózesen keresztül kifejezetten megengedi a zsidóknak, hogy azok jogszerűen törölhessenek el egész népeket.

Ezzel együtt azonban kiemelendő, hogy a szokatlan kegyetlenkedéssel vívott háborúk és népirtások a korban sem estek egy kategóriába az egyszerű hadviseléssel, és ezeket az ókori írók is jól láthatóan külön kezelték. A kor emberének is éreznie kellett az aránytalan erőszak helytelenségét, hiszen az írásokból tisztán látszik, hogy egy-egy elvesztett csata vagy erődiptmény messze nem váltott ki akkora felháborodást, mint egy kiirtott város.

Mivel az antikvitásban felbukkanó tömeges deportálások nem az elszenvedő csoport megsemmisítése céljával történtek, azok nem feltétlenül minősíthetők népirtásnak. Az ókori Keleten azonban a lakosság erőszakos áttelepítése vagy elhurcolása sok esetben a legyőzött város elpusztításával járt, ennek köszönhetően pedig az elhurcoltak megszűntek közösségként létezni, mivel a csoportot, amelyet korábban alkottak, a győztesek megsemmisítették. I. Hattusilis hattita király (Kr. e. 1650-1620) intenzív hódító hadjáratainak számos észak-szíriai és kis-ázsiai város esett áldozatul megadás vagy sikeres ostrom következtében. Az uralkodó rettegett hírnévre tett szert, ezért sok város önként hódolt be előtte, az ellenszegülők lakosait azonban a hattiták elhurcolták, továbbá külön gondjuk volt arra, hogy az adott városokat feléigessék.⁵⁴

Az esetből nem csak az ellenálló települések elpusztításának szokása derül ki, de feltűnik a meghódoló, illetve az ostrommal bevett városok közti különbségtétel is. II. Kurosz Akhaimenida király Kr. e. 538-ban ellenállás nélkül vonult be Babilonba, és arra utasította katonáit, hogy a szentélyeket tartsák tiszteletbe és a leigázottakkal ne kegyetlenkedjenek.⁵⁵ Az eltérő bánásmód erkölcsi jogi tartalma

⁴⁹ Királyok második könyve 8:12

⁵⁰ 2Kir 15:17-26

⁵¹ Sámuel második könyve 8:2

⁵² Józ 8:24-26

⁵³ Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 102. o.

⁵⁴ Kuhrt, Amélie: *Az ókori Közel-Kelet*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. 121. o.

⁵⁵ Herczegh: i. m. 16. o.

azonban igen bizonytalan, így hiába figyelhető meg bizonyos tekintetben a népiirtás helytelenítése, fel kell tennünk a megkerülhetetlen kérdést: Tényleg a kegyetlenség morális elutasítása miatt bírálta mind az Ószövetség, mind a többi közel-keleti jogrendszer a lakosság elpusztítását? Az eddigiek függvényében a válasz nemleges.

II. 2. 2. 3. A népiirtások összegzése

Az ókori Közel-Kelet háborús genocídiumainak jogi környezete könnyebben érthető meg az antik viszonyok relációjában. A közel-keleti népekkel ellentétben, ahol a társadalmak jellemzően a saját isteneik kizárólagos népeiként tekintettek magukra, a Mediterrán világban több államalakulat is eshetett azonos isteni hatalom alá, így az államközi szerződések, fegyverszünetek mind isteni védelemben részesültek.⁵⁶ Az állam isteni eredetéről vagy az uralkodó megistenüléséről szólnak olyan görög vagy római történetek, mint Romulus halála Titus Livius tollából,⁵⁷ de olyan földi isteni szemlélet nem jellemezte az antikvitást, mint az ún. „Sumer királylista”⁵⁸ kőtáblája által leírt immanens istenfelfogás. Hogyan valósultak meg tehát a görög és római, valláson alapuló irtó háborúk?

Sztrabón, görög utazó Géographika hüpomnémata című művében leírja, ahogy Krotón városa Kr. e. 510-ben elfoglalja és elárasztással megsemmisíti Szübariszt, amiért az az isteneknek nem tetsző módon, kihívóan, elpuhult és luxusban él.⁵⁹

Hasonlóan szakrális alapú támadásról számol be Aiszkhinész, athéni szónok az amphüktionia kapcsán. A szövetségben részt vevő tizenkét törzs abban állapodott meg, hogy a szentélyek megsértőire közösen minden erejükkel rátámadnak.⁶⁰ Ennek megfelelően a Kr. e. VI. század elején az amphüktionia jelentős haderőt gyűjtött, lerombolta Kirrha városát és kikötőjét, valamint rabszolgasorba taszította a lakosságát.⁶¹

A két esetben közös, hogy a háború indítását egy adott közösségre – a hellén városállamokra – vonatkozó szakrális szabály megszegése alapozta meg, és a megtorlás ezen a közösségen belül történt meg. Hasonló közös norma a követek sérthetatlensége a görög és római jogrendszerekben. Q. Caecilius Metellus az akháj-boiót-kalcidiai szövetség ellen vonult, legyőzte a seregüket, majd lerombolta Korinthoszt, amiért a városban „*legati Romani violati erant*” – megsértették a római követeket – írja Livius.⁶² Bár ezek az események a Kr. e. II. század derekán, évszázadokkal a görög amphüktionia létrejötte után zajlottak, a háborút itt is egy olyan jog megsértése váltotta ki, ami nem kizárólag egy állam szakrális védelme alá tartozott.

Az ókori Kelet kapcsán sokkal nehezebb ilyen közös szokásjogi normákról, illetve azok követéséről beszélni. I. Assur-uballit (1383-1341) középasszír uralkodó diplomáciai eszközökkel szeretne volna biztosítani egyre erősödő államának hatalmi pozícióját, ennek keretében pedig Egyiptomba, a térség gazdaságilag és katonailag legjelentősebb államába küldött követeket. Mivel Babilon fegyverrel nem tudta megakadályozni Asszíria terjeszkedését, az arámi nomádokat bérelte fel az Egyiptomban közbenjáró asszír követek meggyilkolására.⁶³ Az egymáshoz mint ellenségekhez való viszony szabályai itt még messze nem olyan részletesek, mint a görög jogban.

Ennek oka, hogy az antik kultúráktól eltérően a közel-keleti birodalmak sokkal inkább úgy tekintettek magukra, mint olyan istenek akaratának megvalósítói, akik kizárólag a sajátjaik. Azonban ahogy az állami intézmények és jogrendszerek egyre fejlettebbek és szervezettebbek lettek, a sovinizmus-alapú kegyetlenkedések nem szorultak vissza és a vallási nézetek sem konszolidálódnak,

⁵⁶ Wees, Hans van: *Genocide in the ancient world*. In Donald Bloxham – A. Dirk Moses (szerk.): *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, Oxford, 2010. 255. o.

⁵⁷ Livius, Titus: *Patavini Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes, ex recens.* W. B. Whittaker, London, 1821. 24. o.

⁵⁸ Harmatta: i. m. 91. o.

⁵⁹ Strabo: *Geography Books 6-7*. Harvard University Press, Massachusetts, 2001. 45-47. o.

⁶⁰ Capps, Edward et. al. (szerk.): *The Speeches of Aeschines*. William Heinemann, London, 1919. 247. o.

⁶¹ Capps et. al. (szerk.): i. m. 391-392. o.

⁶² Rossbach, Otto (szerk.): *T. Livi Periochae Omnium Librorum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta Ivlii Obsequentis*. B. G. Teubner, Lipcse, 1910. 64. o.

⁶³ Hóman et. al.: i. m. 69-70. o.

éppen ellenkezőleg. Az elképzelésből, hogy egy nép uralkodója minden esetben a nép istenének akaratát viszi végbe, kialakult a felfogás, miszerint az uralkodó hatalmára vonatkozó bármely veszély – legyen az akár politikai, katonai, gazdasági vagy társadalmi – komoly vallási sértésnek minősült, és ennek megfelelően volt megbosszulandó.⁶⁴ Ennek következtében az államok nem csak a szembenálló állam hadseregét tekintették ellenségnek, hanem annak összes alattvalóját is.⁶⁵

Ez tehát az alapja az antikvitás és az óperzsa uralom előtti Közel-Kelet közti fundamentális hadijogi eltéréseknek, amikből további erkölcsi jogi jelentőségű álláspontok származtak. Az idézett források kapcsán már előkerült a méhmagzatok megölésének jelensége, ami gyakori motívum az ókori Kelet irodalmában. A kegyetlen eljárást legkorábban egy asszír vers említi, ami feltehetőleg I. Tukulti-apil-ésarra (Kr.e. 1114-1076) egy hadi sikerét hirdeti, és ami várandós nők méhének felvágásáról, gyermekek megvakításáról és a harcra képes lakosság lemeszárlásáról számol be.⁶⁶ Az Ószövetség szerint Menáhem király keleti szokás szerint lerombolta Tappuachot, amiért az nem adta meg magát, de emellett még „az összes várandós anyját felhasíttatta”,⁶⁷ de a korábban említett Ámosz könyve szerint is így jártak el az ammóniták a gileádiakkal.

Ilyen felfoghatatlanul kegyetlen eszközökkel vívták a késő bronzkor szokásainak megfelelő háborúkat, de ki kell emelnünk, hogy a fent említett szövegekre az erőszak groteszk eltúlzása a jellemző. A legyőzöttek várandós asszonyainak felvágása természetesen nem értendő szó szerint. Valószínű, hogy a motívum a népesség nemre és korra való tekintet nélküli lemeszárlását jelenti, de az, hogy az asszír, a sumer és a zsidó irodalom a gyakorlatot ilyen kirívóan felnagyított részletességgel ábrázolja, a szerényebb hellén felfogás tökéletes ellentétjét mutatja. A Királyok első könyve szerint Dávid király minden férfit kiirtott Edóm területén,⁶⁸ ami szintén egyértelmű túlzás.⁶⁹ Sámuel első és Jozsué könyve háborús tömegmeszárlások egész sorozatát örökíti meg.⁷⁰ Amíg a görögök igyekeztek kimérten tartózkodni a kegyetlenség részletezésétől, az asszír, zsidó vagy babiloni források az erőszak feltűnően túlzó ábrázolásával hirdették győzelmeiket.⁷¹ Éppen ezért nem tudjuk pontosan, hogy a zsidók valaha megvalósították-e a heremet a háborúik során, hiszen a szakrális kiközösítés intézménye valószínűleg a Kr. e. XIII. század történéseiről beszámoló Deuteronomium Kre. e. VII. századi íróinak válasza volt a környező hatalmak szokásaira.⁷²

Az ókori Közel-Kelet háborús népiertáshoz való viszonya az eddigiek függvényében meglehetősen ambivalens. Bár megfigyelhető egyfajta elítélő, helytelenítő gondolat a genocídiummal szemben, ez kifejezett tételes jogi tiltással sosem fejlődött, sőt, idővel minden, az uralkodók hatalma ellen irányuló veszély vallási sérelemnek, szakrális bűnnek számított.

Ebből azonban az is következik, hogy az irtó háborúk az isteni eredetű természetjog megsértésének következményei voltak. A szokásjog szerint az istenek védelme alatt álló intézmények megsértését háborúval, esetleg irtó háborúval kellett megtorolni. A jogsértés szankciója a városok elpusztítása, a szankció végrehajtásának eszköze pedig a háború. Ezen intézményrendszer kialakulásakor tehát már mindenképpen beszélhetünk a háború egyfajta automatizmusáról. A tény, hogy a háború a természetjog megsértésének szükségszerű és következetes szankciója volt, a lefolytatásának szabályozása nélkül is egy normatív rendszerbe illeszti a háborút.

II. 2. 3. A háború viselésének normái

Az óperzsa és makedón hódítás előtti Egyiptomra csak elvétve jellemzőek az olyan jól körülhatárolható keretek, mint a görögök egységes harcászati formái, ezen felül az egyiptomi állam egészen az Újbirodalomig (kb. Kr. e. 1640-1071) a külső fenyegetésekre abszolút háborúval, azaz az

⁶⁴ Wees: i. m. 255. o.

⁶⁵ Almási: i. m. 61. o.

⁶⁶ Wees: i. m. 241. o.

⁶⁷ 2Kir 15:16

⁶⁸ Királyok első könyve 11:15-16

⁶⁹ Kuhrt: i. m. 54. o.

⁷⁰ ISám 15:3, Józs 6:21, 7:11, 7:28-43, 11:14

⁷¹ Wees: i. m. 240. o.

⁷² Niditch, Susan: *War and Reconciliation in the Traditions of Ancient Israel: Historical, Literary, and Ideological Considerations*. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): i. m. 146. o.

ellenség feltétlen megsemmisítésének igényével⁷³ válaszolt, ennek megfelelően rendszeresen élt a kiirtás, a nagyléptékű deportálás vagy a felperzselt föld eszközével.⁷⁴

Az háború abszolút felfogásának ezen gondolata jól megfigyelhető az ősi zsidó jogban is, mivel az ószövetségi háborús ideológia szerint a kegyetlenség bármekkora foka elfogadható a győzelem elérése érdekében.⁷⁵ A bibliai könyvekben számtalan esetben láthatjuk ennek megnyilvánulásait Dávid korábban említett moábitákkal szembeni mészárlásától egészen a harci szekerek lovainak leöléséig.⁷⁶ Ezzel együtt azonban el kell különítenünk a zsidók vallási kiközösítés alá eső, valamint az egyéb népekkel szembeni háborús előírásaikat, ugyanis amíg az előzőek kiirtandók voltak, addig az utóbbiakra differenciáltabb hadviselési normák vonatkoztak.⁷⁷

Az Ószövetség legjelentősebb háborús törvényei Mózes a zsidó néphez intézett, halála előtti utasításaiban jelennek meg. A próféta a városok ostromáról az imént említett elhatárolásnak megfelelően rendelkezik, ennek értelmében azon városokban, amelyek az Úr által a zsidóknak ígért területen fekszenek⁷⁸ – a herem következtében bármilyen különbségtétel nélkül – mindenkit meg kell ölni,⁷⁹ a többi nép esetében viszont a zsidók is az az ókori Közel-Keleten bevett háborús szokásjog szerint jártak el, amelyet korábban az hettiták vagy az újasszírók esetén is láthattunk. Így az ostromlott városnak először fel kellett ajánlani a megadás lehetőségét, és amennyiben ezt elfogadták, a zsidók alattvalói lettek,⁸⁰ ami ebben a kontextusban de facto kényszermunkát jelentett.⁸¹ Amennyiben az ostromlottak nem adták meg magukat, a várost a törvény szerint körbe kellett zárni, a győzelem után pedig annak minden férfi lakosát meg kellett ölni, a nőket, gyermekeket és a haszonállatokat pedig hadizsákmánynak kellett tekinteni.⁸²

Az Ószövetség itt egy egyedülálló szabályt fogalmaz meg. Mózes megtiltja a támadó zsidó hadseregnek, hogy elhúzódo ostrom esetén kivágja az adott város körüli gyümölcsfákat. A törvény először egyfajta korai környezetvédelmi indokolást tartalmaz: „*ember-é a mezőnek fája, hogy ostrom alá jusson miattad*”,⁸³ de utána már a hadsereg élelmezésével érvel, így sokkal inkább praktikussági, mintsem etikai céllal megfogalmazott utasításról beszélhetünk. Ezt alátámasztja, hogy a norma szerint a gyümölcsöt nem termő fák szabadon kivághatók és ostromeszközök építhetők belőlük.⁸⁴

Azon túl, hogy ószövetségi jogban már megjelennek a hadviselés alapelveinek gyakorlati célú gyökerei, már az antikvitás előtt ismerték a csataterén maradt halottak tisztességes eltemetésének szokását, továbbá a vallási ünnepek és szombatok fegyverhasználatra és harcra is kiterjedő tilalmát is.⁸⁵ A szokások közt megtaláljuk a hadikövetek használatát,⁸⁶ az asszonyok és gyermekek életének megkímélését,⁸⁷ a párbajok intézményét⁸⁸ és a fosztogatás tilalmát is.⁸⁹

Az ősi zsidó jog összetettségét tovább növeli, hogy mindezek ellenére az Ószövetségben egyfajta szűk körű erőszakellenesség is megjelenik.⁹⁰ Ennek legmarkánsabb példája Jósafát király története a Krónika második könyvében. Az itt fellelhető eszmeiség szerint a zsidóságnak nem feltétlenül kellene harcba bocsátkoznia az ellenségei ellen, mivel a konfliktusok háborúval való feloldása helyett egyszerűen Istenre kell bízniuk magukat, aki minden esetben meg fogja segíteni őket.⁹¹

⁷³ Clausewitz: i. m. 47. o.

⁷⁴ Gnirs 1999: 73. o.

⁷⁵ Niditch: i. m. 148. o.

⁷⁶ 2Sám 8:4

⁷⁷ Niditch: i. m. 150. o.

⁷⁸ 2Móz 3:8

⁷⁹ Mózes ötödik könyve 20:16-18

⁸⁰ 5Móz 20:10-11

⁸¹ Niditch: i. m. 150.

⁸² 5Móz 20:12-15

⁸³ 5Móz 20:19

⁸⁴ 5Móz 20:19-20

⁸⁵ Almási: i. m. 14. o.

⁸⁶ 5Móz 20:10

⁸⁷ Mózes negyedik könyve 31:9, 5Móz 20:13-14

⁸⁸ Sámuel első könyve 17:1-4, 17:8-9

⁸⁹ Eszter könyve 9:10-16, Józs 6:19, 7:11-15

⁹⁰ Niditch: i. m. 149. o.

⁹¹ Krónikák második könyve 20:5-17

Ezen békevágý azonban csak a harc tevékenységének elutasítására terjedt ki, az Úr ugyanis Jósafát kérésére ádáz könyörtelenséggel sújtott le népének ellenségeire.⁹²

Magára a harc cselekményére az ősi zsidó jogban nem találunk rendelkezéseket,⁹³ és ez igaz a hettiták hadviselésére is. A Hettita Királyság szerződéseinek, szokásjogának és diplomáciai levelezéseinek gyakori tárgya a katonai szövetségek rendszere, a katonai jelenlét és segítségnyújtás, valamint a határvárosok erősítésének szabályozása, de a háborúk folytatására vonatkozó kifejezett szabályokról alig tudunk.⁹⁴ A Kr. e. XVII-XIII. század Anatóliájában a hadviselés módjának egy-egy háborúra vonatkozó kikötése még nem volt jellemző. A keleti szokásjog szerinti ostromok itt is megfigyelhetők: Ha egy ellenséges vagy lázadó város ellenállás nélkül megadta magát, a hettiták hadisarc és a hettita uralkodó fennhatóságának elismerése függvényében megkímélték a pusztítástól és kifosztástól, de ha egy várost harccal kellett bevenniük, kifosztották és felégették azt, a lakosságot pedig lemészárolták vagy elhurcolták, és főleg határmenti területekre telepítették.⁹⁵

Bizonyos hadi megállapodások azonban már a Kr. e. XIV. századi hettita diplomáciai szövegekben is megjelennek. Egy II. Tudhalijas (Kr. e. 1400-1390/1390-1370) és Sunashshura, Kizzuwatna uralkodója közti szerződés már elkülönített részben tárgyalta a felek közti katonai megállapodásokat, jelen esetben a hettita seregek Kizzuwatna területén való szabad átvonulásának kikötését,⁹⁶ I. Suppiluliumas hettita (Kr. e. 1370-1331/1344-1322) és Aziru amorita király megállapodása alapján pedig már katonai vazallus-státuszról is beszélhetünk. A szerződés értelmében Amurrú állama Suppiluliumas befolyása alá került, továbbá a felek részletesen rendelkeznek a két állam közti védelmi szövetségről, és a hettita király a saját támadásainak támogatására is kötelezte Azirut.⁹⁷ Ezen felül mivel Suppiluliumas katonákat küldött Amurrúba, a szerződés szerint a hettita király kifejezetten megtiltotta katonáinak a fosztogatás és zsákmányszerzés minden formáját.⁹⁸ A szövetséges államok katonák elszállásolására és ellátására kötelezése II. Mursilis (Kr. e. 1330/1321-1295) a hapallai Targasnallival⁹⁹ és a mirai Kupanta-Kuruntával¹⁰⁰ kötött szerződéseiben is megjelenik, de az egyezményeknek ennél lényegesen gyakoribb eleme a különböző védelmi szerződések megállapítása. Ilyen a IV. Tudhalijas és Shaushga-muwa közti megállapodás,¹⁰¹ illetve III. Hattusilis II. Ramszesszel¹⁰² vagy Benteshinával kötött szerződése is,¹⁰³ feltehetőleg mind a Kr. e. XIII. századból. Az ilyen együttműködések igen korai gyökerekkel rendelkeztek. Közel egy évezreddel a fenti hettita megállapodások előtt a mezopotámiai Avan és Agade városai közti szövetségi szerződésben (Kr. e. 2254-2218) Avan királya már kimondta, hogy „*Narám-Szín barátja az én barátom, Narám-Szín ellensége az én ellenségem*”.¹⁰⁴ Az olyan jogforrások, mint hettita egyezmények vagy az asszírok kikényszerített alávetési és trónutódlási szerződései¹⁰⁵ egyértelművé teszik a térség szövevényes hadijogi helyzetét. Az ókori Közel-Kelet jogrendszerének hadviselési szabályozásai, legyenek azok bármilyen kezdetlegesek is, de szoros összefüggést mutattak mind egymással, mind pedig a későbbi korok háborús normáival. A szerződéses alapú katonai együttműködések később a görög államközi jognak is szerves részét képezték, de számos más olyan háborús jogintézmény is fellelhető már a mezopotámiai, hettita vagy zsidó jogban, amelyek a háború jogának történetében és dogmatikájában is meghatározó szerepet töltenek be.

⁹² 2Krón 20:20-24

⁹³ Niditch: i. m. 147. o.

⁹⁴ Beckman, Gary (szerk.): *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, Atlanta, Georgia, 1999. 23-106. o.

⁹⁵ Bryce, Trevor: *Anatolian States*. In Peter Fibiger Bang – Walter Scheidel (szerk.): i. m. 2013. 169. o.

⁹⁶ *Treaty between Tudhaliya II of Hatti and Sunashshura of Kizzuwatna*. In Beckman (szerk.): i. m. 23-24. o.

⁹⁷ *Treaty between Suppilulima I of Hatti and Aziru of Amurru*. In Beckman (szerk.): i. m. 37-39. o.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Treaty between Mursili II of Hatti and Targasnalli of Hapalla*. In Beckman (szerk.): i. m. 69-73. o.

¹⁰⁰ *Treaty between Mursili II of Hatti and Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya*. In Beckman (szerk.): i. m. 74-81. o.

¹⁰¹ *Treaty between Tudhaliya IV of Hatti and Shaushga-muwa of Amurru*. In Beckman (szerk.): i. m. 106. o.

¹⁰² *Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt*. In Beckman (szerk.): i. m. 96. o.

¹⁰³ *Treaty between Hattusili III of Hatti and Benteshina of Amurru*. In Beckman (szerk.): i. m. 102-103. o.

¹⁰⁴ Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 18. o.

¹⁰⁵ Kovács: i. m. 19. o.

II. 2. 4. A hadifogság intézményének gyökerei

Tekintettel arra, hogy a rabszolgák döntő többségét biztosító hadifoglyok ejtése a háborús jog egyik első önálló intézménye, felmerülhet bennünk a rabszolgaság intézményének és a háború szabályozásának kapcsolata.

Előrebocsátva, hogy éles átmenetről természetesen nem beszélhetünk, a hadifogság egyiptomi kialakulásának időpontját és társadalmi hátterét meg tudjuk becsülni. A III. és IV. dinasztiák alatt (kb. Kr. e. 2650-2500) az egyre bonyolultabbá és kiterjedtebbé váló államszervezet egy olyan társadalmi réteg – jellemzően a hivatalnokok – társadalmon belüli arányának növekedését követelte meg, amely a termelésben közvetlenül már nem vett részt, ezért az így kiesett munkát az államnak más módon, rabszolgákkal kellett pótolnia.¹⁰⁶ A Kr. e. 3000 körül uralkodó I. dinasztiai Narmer fáraóról elnevezett paletta egyik oldala 10 lefejezett foglyot ábrázol, a másik oldalon pedig maga Narmer súlyt le egy fegyvertelen fogolyra fegyverével.¹⁰⁷ Azonban a szintén a fáraóhoz köthető Narmer-buzogány 120 ezer foglyról is említést tesz, ezért a Kr. e. IV-III. évezred fordulóján Egyiptomban már jellemző gyakorlat lehetett a foglyok tömeges elhurcolása, a IV. dinasztia alatt pedig egyre gyakoribbá váltak az esetenként több tízezer hadifoglyról szóló híradások, kőtáblák.¹⁰⁸

Mezopotámiában az intézmény valamennyivel később alakult ki, Kr. e. 2500 körül Éannatum és Entemena lagasi királyok még foglyok ejtése helyett az ellenség több ezer halottjából emelt óriási halmokkal dicsekedtek.¹⁰⁹ A térségben hadifoglyokról először Rímus, akkád király tesz említést a Kr. e. XXIII. században, de külön kifejezi, hogy bár minden meghódított városban ezeket ejtett foglyul, de ezeket öletett meg.¹¹⁰

De mennyiben beszélhetünk ezekről az esetekről hadifogságként? Annak ellenére, hogy a foglyok tömeges ejtése a korban még nem jellemző, az ellenséges harcosokra már egyfajta megkülönböztetett státusz vonatkozott, mivel ahogy általában a férfiakat, az elfogott katonákat is rendszerint lemészárolták, foglyként pedig csak a nőket és gyermekeket hurcolták el. Annak ellenére, hogy Rímus kifejezett említést tesz férfi foglyokról is, a mezopotámiai uralkodók a meghódított népek férfiai általánosan összegyűjtötték, majd megölték őket, leggyakrabban már helyben az elfoglalt városban.¹¹¹ Ha azonban nem beszélhetünk katonák fogságba eséséről, akkor hadifogly-státuszról sem lehet szó. Hadifogly az 1949. évi III. Genfi Egyezmény értelmezésében csak milícia, önkéntes csapat vagy a hadviselő fél fegyveres erőinek tagja lehet,¹¹² ez pedig összefügg a Közel-Kelet kora-ókori szokásjogával, mivel az elhurcolt lakosság jogviszonyának rabszolga-státusszá változása már magánjogi, nem pedig hadijogi kérdés. A hadifoglyok esetén azonban ilyen jogviszonyváltozásról nem beszélhetünk, mivel a hadifogly továbbra is egy meghatározott állam katonája maradt, csak ellenséges őrizet alatt. Amennyiben megtörtént a fogságba esett harcos rabszolgaságba vetése, azzal a hadifogly-státusza megszűnt, ezt pedig csak a váltságdíj kiváltása akadályozhatta meg.¹¹³ Tehát az ókorban a hadifogság intézményéről csak a fogságba esés megtörténtének szűk területén beszélhetünk.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a hadifoglyok megölése nem volt ezek után is bevett gyakorlat. A Kr. e. IX. században II. Assur-nászir-apli újasszír király háromezer ellenséges harcos elfogásáról számol be, akiknek jelentős részét élve elégettette, másokat pedig megcsonkított vagy megvakított.¹¹⁴ És mivel a fogságba esett harcosok jellemzően vagy rabszolgák lettek, vagy pedig kivégezték őket, a hadifogság intézményéről csak a váltságdíj függvényében beszélhetünk.

¹⁰⁶ Kákossy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 81. o.

¹⁰⁷ Kemp, Barry J.: *Ancient Egypt*. Routledge, London, 1989. 42. o.

¹⁰⁸ Kákossy: i. m. 82. o.

¹⁰⁹ Gelb, Ignace J.: *Prisoners of War in Early Mesopotamia*. pp. 73. In *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.32, No.1/2, 1973, pp. 70-98.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Gelb: i. m. 74. o.

¹¹² *Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 12 August 1949. Article 4. (1)-(2) pont

¹¹³ Gelb: i. m. 74. o.

¹¹⁴ Krammer, Arnold: *War crimes, Genocide, and the Law: A guide to the issues*. Praeger, Santa Barbara, 2010. 2. o.

Hammurapi Kr. e. XVIII. századi törvényoszlopa megemlíti, hogy a király hadjárataiban során előfordult babiloni katonák fogságba esése, akik kiváltását a törvény részletesen szabályozta is,¹¹⁵ továbbá a rendelkezésekből kiderül, hogy gyakori jelenség volt a hadifogságba került férfiak hazatérése.¹¹⁶ Az ókori Közel-Keleten a háborúk során foglyul ejtettek is a zsákmány részét képezték, ezért jellemzően betelepítették, munkára fogták vagy váltságdíjért cserébe továbbra is fogolyként tartották őket.¹¹⁷ Ennek értelmében a fogságba esettekből potenciálisan rabszolgák válhattak, de mindenesetre nem váltak automatikusan azzá,¹¹⁸ és mivel ez az életben hagyott katonák esetén sem lehetett másként, a foglyok ejtése és a váltságdíj együttes megléte esetén megállapítható a hadifogság ókori intézménye.

Az előzőek tekintetében kijelenthető, hogy a hadifoglyok és az ellenséges harcosok megkülönböztetett státusza a Kr. e. XXIII. századi Mezopotámiában és a Kr. e. XXIX. századi Egyiptomban alakult ki először a váltságdíj közel-keleti szokásjogával szoros összefüggésben, ezzel megalapozva a későbbi hadijog rendszerének egyik legfajszínűsabb intézményét.

III. A háború jogának kialakulása a háború megszervezése szerint

Az előzőekben a *ius ad bellum* és *ius in bello* kategóriáknak megfeleltethető szabályokat és jogi megoldásokat részleteztem, a továbbiakban pedig rendhagyó módon a szervezés joganyagát szeretném bemutatni, mivel a háború jogi kereteinek kialakulása és ezáltal a háború intézményének létrejötte nem pusztán a harc lefolytatására és az ellenséggel való bánásmódra vonatkozó normák függvényében értelmezhető. Az instrumentális háború jogi kontextusba kerülésének a hatékony küzdelem elengedhetetlen feltételeként kulcsfontosságú szakasza volt a fegyveres harc állami megszervezése. Az államiság és a haderő kialakulásának korábban ismertetett összefonódásán túl a háborús szervezettség legfőbb mozgatórugója a konfliktusok intenzitásának növekedése volt. A rendszeres háborúzásra az *ad hoc* népfelkelés nem volt alkalmas, az intenzív hódításokhoz pedig már hivatásos katonák kellettek,¹¹⁹ ez pedig szükségessé tette a fegyveres erők állami szabályozását. A következőkben ezen szabályokat vizsgáljuk.

III. 1. Az intézményesült zsidó és hettita háborúk

Az ősi zsidó jog szerint szerveződött hadseregekről csak elszórva találunk biztos forrásokat. Amikor Júdás Makkabeus a Kr. e. II. században IV. Antiokhosz szeleukida király serege ellen harcolva megszervezte a saját haderejét, Josephus Flavius szerint „ősi szokások szerint” osztotta őket csapatokba, állított az élükre ezredeseket és osztagparancsnokokat, valamint különítette el a fiatal házasságokat és újdonsült földtulajdonosokat a sereg többi részétől.¹²⁰ Ez utóbbi intézkedés meglátásom szerint a Deuteronomium szerinti hadmentességi törvényre utal vissza, ebből pedig annak ellenére, hogy a történetíró nem részletezte tovább a jelenség kialakulásának körülményeit, a zsidó hadszervezés gyökereinek igen korai mivoltára következtethetünk. A Makkabeus lázadókön kívül csak a Hadrianus uralma ellen harcoló Bar-Kochba felkelők (132-135) nevezték magukat egységes zsidó hadseregnek,¹²¹ ezeken kívül azonban már csak becsléseink lehetnek a zsidóság hadi szervezettségére.

A közel-keleti óperzsa katonai helyőrségek etnikailag kevert erők voltak, így minden bizonnyal nagyszámú zsidó férfi is szolgálhatott bennük, ezen kívül azonban az akhaimenida, majd a hellenisztikus uralom korszakában semmilyen más zsidó fegyveres erőről nem tudunk.¹²² A királyság korában

¹¹⁵ *Codex Hammurapi* 32. §.

¹¹⁶ *Codex Hammurapi* 27. §. 133-136. §.

¹¹⁷ Westbrook, Raymond: *Slave and Master in Ancient Near Eastern Law*. 1640-1641. o. In. Chicago-Kent Law Review, Vol. 70, 1995, pp. 1631-1676.

¹¹⁸ Westbrook: i. m. 1641. o.

¹¹⁹ Hóman et. al.: i. m. 100-101. o.

¹²⁰ Flavius, Josephus: *A zsidók története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. 95. o.

¹²¹ Schwartz, Seth: *Jewish States*. In Peter Fibiger Bang – Walter Scheidel (szerk.): i. m. 2013. 191. o.

¹²² Uo.

feltehetőleg a Josephus Flavius szerinti ősi normák igazgatták a csapatok belső szervezetét, ez előtt azonban ismét nem beszélhetünk központilag szabályozott haderőről, mert Izrael ekkor valószínűleg csak egy laza törzsi szövetséget alkotott,¹²³ amely egységes sereg kiállítására nem volt alkalmas.

A hettiták hadseregéről már sokkal világosabb képünk van. A hettita állam minden bizonnyal fegyelmezett és hatékony haderővel rendelkezett, amely gerincét egy állandó, hivatásos hadsereg alkotta, amely tagjainak nagyrészt az alávetett államok lakosságából sorozták. Ez azonban nem jelentette azt, hogy azok, akik nem voltak a reguláris hadsereg részei, nem lettek volna mozgósíthatók. A lakosságot az állam akár nagyobb támadó hadjáratokban való részvételre is kötelezhette, továbbá a Hettita Birodalom a lakóhelyük védelmét ellátó tartalékos harcosokkal is rendelkezett, akik szintén részt vehettek a hódításokban. A sereg elitjét a harci szekerek adták, amelyeket a hettiták egységesen háromszemélyesre fejlesztettek ki, szemben az egyiptomiakkal, amelyek két harcos foglalt helyet. Annak ellenére, hogy a hettita fegyveres erők az ostromharcászatban és a gerilla-hadviselést folytató ellenség leigázásában kevésbé voltak sikeresek, a háborúik állam általi szervezettségi szintje már jelentősen meghaladta a kortárs zsidó szokásjogot.¹²⁴

A hettita sereg méretével kapcsolatban a források pontatlanok, továbbá az állam közel 500 éves fennállására¹²⁵ való tekintettel csak óvatos következtetéseket tudunk tenni. A lázadó vazallusok vagy ellenséges szuverén államok ellen támadó (expedíciós) haderők megközelítőleg 5-10 ezer katonából állhattak, de ez nagyban függött a különböző segédhadak rendelkezésre állásától vagy az ellenség létszámától.¹²⁶ Az egyiptomi források ennél merészebbek, II. Ramszesz 47 500 hettita katonát jelöl meg, akik II. Muvattalis király alatt harcoltak a Kr. e. 1274-ben vívott kádesi csatában.¹²⁷

Bármilyen kezdetlegesen is, de a hadseregek belső szervezete mind a zsidó, mind a hettita jogrendszerekben már egyértelmű szabályozás alá esett, ez utóbbi állam katonai szabályozása azonban messze meghaladta az ószövetségi jog rendelkezéseit, és az állandó hadsereg intézményével pedig több mint 1000 évvel megelőzte a mariusi római hadszerkezetet is, amely előtt még Róma hadseregét is csak alkalmilag, egy-egy hadjárat erejére hadba vívott katonák alkották.¹²⁸

III. 2. A mezopotámiai háborúk megszervezése

AsszírIA több évszázados történelmére általánosan igaz, hogy az asszír hadviselés még a saját korának szokásainál is lényegesen kegyetlenebb módszerekkel élt,¹²⁹ ennek ellenére az asszírok katonai sikerének titka nem a kirívó agresszióban, a létszámokban vagy a felszerelés minőségében rejlett, hanem a hadszerkezetben.¹³⁰ A hettitákhoz hasonlóan idővel AsszírIA is állandó hadsereget állított fel, amely tagjait jelentős arányban szintén idegen területek lakossága tette ki,¹³¹ mindezek ellenére a kora-bronzkor (Kr. e. 3200-2000) viszonyait vizsgálva nincs érdemleges bizonyíték arra, hogy a korai mezopotámiai városállamok nagyobb állandó hadseregekkel rendelkeztek volna.¹³²

Bizonyos fokú szervezettség azonban már megfigyelhető ebben a korban is. A Kr. e. 2600-2300 között keletkezett sumer Keselyűsztélé Lagas városának szervezett alakzatban harcoló, belső kohézióval bíró katonáit ábrázolja. A sztélé a phalanx legkorábbi ismert megjelenését tárja elénk,¹³³ ami alapján okkal gondolhatjuk, hogy a korai sumer városállamokban a primitív társadalmak hadviselési szokásaival ellentétben már jelentős hangsúlyt fektettek az állam katonaságának kiképzésére és szervezésére. Be

¹²³ Miller – Hayes: i. m. 94. o.

¹²⁴ Bryce: i. m. 168. o.

¹²⁵ Kuhrt: i. m. 110. o.

¹²⁶ Bryce: i. m. 168. o.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Ürögdi György: *Kard és törvény: Marius és Sulla kora*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 65. o.

¹²⁹ Kovács: i. m. 19. o.

¹³⁰ Bury, John Bagnell et. al.: *The Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire*. Cambridge University Press, London, 1960. 99. o.

¹³¹ Hóman et. al.: i. m. 100. o.

¹³² Garfinkle: i. m. 115. o.

¹³³ Cole, Mike: *Legio a phalanx ellen*. Peko Publishing, Budapest, 2020. 48. o.

kell látnunk azonban, hogy a hadseregek jogi meghatározottságát a szervezett rendben harcoló katonák még nem alapozzák meg. Hol találhatók tehát ennek a gyökerei?

III. 3. Az egyiptomi haderő kialakulása, a hadsereg jogi meghatározása

Technikai értelemben az Egyiptomi Újbírodalom (Kr. e. 1640-1071) hadserege jelentősen meghaladta a környező államok fegyveres erőit. A palermói kő szövege szerint az Óbírodalom-beli V. dinasztia alatt az egyiptomi állam egy-egy olyan nagyszabású vállalkozásra, mint a piramisépítés vagy a támadó hadjáratok képes volt húszezer főt megszervezni és mozgósítani. Még ha a korszak viszonyaira tekintettel némi fenntartással is kezeljük ezt a számot, Egyiptomnak az Kr. e. XXV-XXIV. században már olyan komoly hivatalnokrendszerrel kellett rendelkeznie, amely képes összehangolni egy ekkora tömeget.¹³⁴

Azonban mivel a második átmeneti korszakhoz (Kr. e. 1785-1550) vezető hükszosz fenyegetésig az egyiptomi államot csak csekély külső veszély fenyegette, a hadviselés inkább csak az uralkodói tekintélyt, mintsem a tényleges katonai védelmet szolgálta.¹³⁵ Innentől figyelhető meg az idegen csapatok jelenléte az egyiptomi hadseregben úgy, hogy az állam fő haderejét ekkor még mindig a flotta képviseli.¹³⁶ Viszont ha Egyiptomban egészen az Újbírodalomig nem beszélhetünk állandó hadseregről,¹³⁷ akkor mikortól lehet szó a jog által körülhatárolt fegyveres erőkről?

A Középbírodalom és a második átmeneti korszak alatt az állam katonai szervezettsége egyszerűen a területi közigazgatáson alapult, így az írásos emlékek a katonákra a „*város (fegyveres) lakosa*” és a „*városi csapatok katonája*” kifejezéseket használják, ez pedig csak később alakult a „*hadsereg katonája*” terminussá.¹³⁸ Ezek a területvédelmi egységek a XVIII. dinasztia alatt kerültek közvetlen állami irányítás alá, tehát innen számolhatjuk a differenciált egyiptomi társadalom jogilag elkülönült és külön szabályozás alá eső katonai rétegének kialakulását. Az állami hadsereg mint a háború vívásának eszköze ekkortól válik a társadalomból kiemelkedő, önálló jogi entitássá.

Ez a változás a háború jogi kereteinek kialakulásának egyik legjelentősebb lépése. Korábban említettem, hogy egészen az Újbírodalomig Egyiptom gyakorlatilag abszolút háborúkat vívott, tehát a Középbírodalom és a második átmeneti korszak alatt nem csak a háború mint eszköz használata nem volt részletesen szabályozva, de magának a hadseregnek sem volt jogilag elkülönült státusza, mivel a tulajdonképpeni területvédelmi berendezkedésből fakadóan nem létezett de iure elhatárolt harcos és egyéb alattvaló. Ezért hiába írja Flavius Vegetius Renatus a IV. században, hogy a fegyverhasználat tudása nélkül „*semmi különbség nincs a katona és az egyszerű falusi lakos között*”,¹³⁹ mert a háború jogi kereteinek és jogintézményi jellegének kialakulása szempontjából nem a harcérték a döntő szempont. A tényleges harc jogi normákkal történő korlátozásához Egyiptomnak előbb jogilag determinálnia kellett a hadseregét.

A vizsgált korszakban a hadsereg irányítása és szervezése betagozódott az államszervezet intézményei alá, így kialakult a fegyveres erők és a közigazgatás szervezetrendszerének fúziója.¹⁴⁰ A korábbi, a közigazgatással elsősorban területi alapon kapcsolódó rendszer felbomlásának következtében kialakult a fegyveres erők államon belüli egységessége, így innentől a hadsereg tagjai önálló és zárt társadalmi osztályt képeztek, és meghatározott előjogokért cserébe kötelesek voltak nemzedékeken keresztül katonai szolgálatot teljesíteni.¹⁴¹ Az Újbírodalom idejére ezzel párhuzamosan kialakult egyfajta rítus az állam intézményes agressziójával kapcsolatban, aminek értelmében az trónra kerülő király ceremóniális keretek közt köteles volt hivatalosan megindítani első hadjáratát. A szokás tulajdonképpen beavatási szertartásként szolgálta a kozmikus rend és a hagyomány helyreállítását az új

¹³⁴ Manning: i. m. 73. o

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Mahler Ede: *Ókori Egyiptom*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909. 101. o.

¹³⁸ Gnirs, Andrea M.: *Coping with the army: the military and the state in the New Kingdom*. In Juan Carlos Morena García (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. BRILL, Leiden, 2013. 639-640. o.

¹³⁹ Razin: i. m. 510.

¹⁴⁰ Gnirs 2013: 641-645. o.

¹⁴¹ Razin: i. m. 119. o.

király uralmának kezdetén.¹⁴² Bár a rendszerint a rég leigázott Núbiába vezetett reprezentatív hadjáratok¹⁴³ nem minősíthetők tényleges konfliktusfeloldásnak, a hadviselés szakrális rítusokba ágyazódása tovább erősítette a háború intézményjellegét, ez pedig olyan későbbi szokásokban is fellelhető, mint a fegyverek megtisztításának és megszentelésének római ünnepe, az Armilustrum.¹⁴⁴

Az imént tárgyalt jogi jelentőségű változás az egyiptomi XVIII. dinasztia (Kr. e. 1550-1307) alatt zajlott le, amely korszak kezdete előtt megközelítőleg 200 évvel Hammurapi törvényoszlopa már következetesen külön nevesítette a katonákat és a társadalom többi tagját úgy, hogy az előbbieket az egyiptomi viszonyokhoz hasonlóan hivatásosnak és az uralkodóval hűbéri kötöttségben állónak írta le,¹⁴⁵ emellett pedig Hammurapi egy asszíriai csapatösszevonásról szóló, Siniddinam larszai királynak címzett levele is jól szervezett babiloni haderőt feltételez.¹⁴⁶ De bárhol is alakultak ki először a jogilag determinált fegyveres erők, határozottan kijelenthető, hogy önálló entitásként a hadsereg akkor jön létre, amikor a tagjai jogaik és kötelezettségeik tekintetében elkülönülnek a társadalom egyéb szereplőitől. Egyiptomban ez a Kr. e. XVI. században történhetett meg, Babilonban pedig feltehetően a Kr. e. XVIII. században.

A mezopotámiai és egyiptomi változások túlmutatnak önmagukon. A középasszír kor (kb. Kr. e. XIV-X. század) intenzív hódításai és Asszíria sikeres nagyhatalmi törekvései nem az asszír nép terjeszkedését jelentették, hanem kizárólag az államot megtestesítő és a hatalmas reguláris hadsereg felett parancsoló uralkodó hódításait.¹⁴⁷ Így itt is megfigyelhető az a központi irányítású, az állam felépítésébe tagozódott és a népességtől elkülönült hadsereg, amely a hettita hadszervezetre is jellemző volt. Ugyanígy Egyiptomban a hadviselés az állam gazdasági és társadalmi viszonyainak csakis az állandó és lényeges alkotóeleme volt, a csapatok fenntartása, a fegyverkészítés, a hadjáratok és hódítás pedig szintén uralkodói monopólium alá estek.¹⁴⁸ Az asszír-egyiptomi párhuzam teljesen nyilvánvaló.

A római hadsereg a Kr. e. VI. századi serviusi katonai reformok előtt meglehetősen homogén módon, a curiákból és törzsekből szerveződött, azonban ennek ellenére már ekkor politikailag, hatalomgyakorlás szempontjából, valamint jogilag is teljesen körülhatárolt és egyértelmű szabályozás alá eső jogi entitás volt.¹⁴⁹ Tehát mióta az Újbabiloni Birodalom és az Egyiptomi Újbirodalom a háborúik vívásának eszközét jogilag determinálta, a módszer a közel-keleti és antik jogrendszerek integráns részévé vált.

Összegzés

Az ókori Kelet háborús szabályainak rövid áttekintése után fel kell tennünk a kérdést: Egyáltalán nevezhetjük-e hadijognak ezt a háborúval kapcsolatos normatömeget? Dr. Almási Ferenc szerint egyértelműen nem. Álláspontja szerint az ókori és középkori eseti hadiszokások kapcsán nem lehet hadijogról beszélni, mivel azok államközi alkalmazása nem volt kötelező, továbbá a mai nemzetközi jogi normákkal ellentétben nem törekednek univerzalitásra, mivel főleg csak olyan azonos jellegű közösségek közt működtek, mint a hellén városállamok.¹⁵⁰

Véleményem szerint ezen állítás csak részben felel meg a valóságnak. Az antikvitás és az ókori Közel-Kelet háborús szabályozása a hatályos hadi- és humanitárius jogi követelményeknek természetesen nem felel meg. Ettől függetlenül azonban fentebb tárgyalt szabályok kapcsán a *ius naturale*-ből eredő, az instrumentális háborúra vonatkozó és az államok által elismert és betartatott normákról beszélhetünk, amelyek továbbá az olyan Grotius-féle hadijogi kategóriáknak is megfelelnek, mint a háború megindítására, a hadviselési módszerekre, a felek közti megállapodások vagy a dolgok,

¹⁴² Gnirs 1999: 73. o.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Almási: i. m. 14. o.

¹⁴⁵ *Codex Hammurapi* 26-27. §.

¹⁴⁶ Harmatta: i. m. 163. o.

¹⁴⁷ Hóman et. al.: i. m. 101. o.

¹⁴⁸ Gnirs 2013: 639. o.

¹⁴⁹ Cole: i. m. 86. o.

¹⁵⁰ Almási: i. m. 13. o.

illetve a legyőzöttek feletti hatalomgyakorlásra vonatkozó szabályok.¹⁵¹ Akár jognak tekintjük az ókori államok természetjogi alapú szabályait, akár nem, ezek a hadiszokások tették a háborút intézményessé, jogilag meghatározhatóvá, valamint ezek különítették azt el az ősközösségek primitív hadviselésétől.

A nagyjából két évezrednyi háborús jogi rendelkezés összefoglalása során több területen a jog evolúciójának szokatlanul nehézkes folyamata vált nyilvánvalóvá, a fejlődés következetlenségének okai a jogterület kiemelten érzékeny mivoltában keresendők. A háborúk kaotikus világában a személyes sérelmek, az elkeseredés vagy a félelem olyan döntésekhez vezethetnek, amelyek megtörik a humánus jogfejlődés egyenességét és könnyen egy eltérő háborús szokásjogi rendszert alakíthatnak ki.¹⁵² A háborúban gyakran nem az ész, hanem a gyűlölet, a félelem vagy a kegyetlenség érzelmei befolyásolják az emberi döntéshozatalt, ez pedig a háborúk korai szabályozásában is maradéktalanul megjelenik.

A következő megközelítés nem kifejezetten a háború szabályozására irányul, sokkal inkább tágabb magánjogi és emberi jogi kérdéseket vet fel, azonban a háború intézményének a jogra gyakorolt hatása kapcsán említést kell tennem róla. Abszurd módon a háború során tanúsított kegyetlenség nem feltétlenül irányult minden esetben az ellenség lakossága vagy fegyveres erői ellen. Számos helyzetben a háború keltette speciális viszonyok felülírták az állam írott vagy írtalan jogát, csakúgy, ahogy azt a hatályos jog is kimondja jóval kevésbé drasztikus formában. Ennek megfelelően engedi meg az Emberi jogok európai egyezménye, hogy az egyezménynek való megfelelés fel legyen függesztve, ha az állam létét háború vagy más rendkívüli állapot fenyegeti.¹⁵³ Hérodotosz nagyon hasonló eseményről számol be az I. Dareiosz perzsa király által ostromlott Babilon kapcsán. Az körülzárás elhúzódtától félve a városban összeterelték a nők jelentős részét, majd megfojtották őket, hogy „ne fogyasszák az ételmezt.”¹⁵⁴

Ilyen jelentős hatást gyakorol a háború az egyébként a társadalmakba mélyen beágyazott jogi normákra. Ami békeidőben az állam önkényes tömeggyilkossága, az egy ostromlott városban bevett szokás. A háborús állapot tehát nem kizárólag az államközi viszonyokat változtatja meg, de az állam belső jogi rendszerét is képes kifordítani önmagából. Ezért fontos a jogi keretek közé szorítás és a háború elkerülendő, de intézményként való felfogása, és emiatt beszélhetünk a háború jogának olyan fejlődéséről, amely nem feltétlenül következetes, nem lineáris, sokszor pedig egyenesen visszafelé mutató.

Azonban minden kegyetlenség ellenére, továbbá annak dacára, hogy az antikvitás és az ókori Kelet állandó jelenlévője volt a háború, az adott kor embere hozzánk hasonlóan a háború elkerülését és a konfliktusok erőszakmentes feloldását tartotta ideálisnak.¹⁵⁵ A fegyverrel való fenyegetés még kifejezetten erőszakos Mezopotámiában is a diplomáciai módszerek utáni másodlagos konfliktuskezelő eszköznek számított,¹⁵⁶ és még igen jelentős jogsérelmek esetén is lehetséges volt, hogy egy deliktum pusztán elégtételköveteléssel vagy meghatározott hátrány kilátásba helyezésével járt.¹⁵⁷ A háború indítása sokszor fel sem merült.

Mindezek alapján hiába képezi a harc és a konfliktushelyzetek az emberi természet szerves részét, nem lehet eltagadni az ember alapvető békevágyát, és ez az az ellentmondás, ami megalapozta a háború jogának zavaros kezdeti kialakulását és ellentmondásos jellegét. A jog fejlődése minden esetben lassú és evolutív, a háború szabályozásának jogterületére azonban ez a tézis hatványozottan igaz.

¹⁵¹ Almási: i. m. 21. o.

¹⁵² Herczegh: i. m. 22. o.

¹⁵³ *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről* 15. cikk 1. pont

¹⁵⁴ Hérodotosz: *III. könyv*, 150-160. fejezet. In Simon Róbert (szerk.): *Lakoma, A görög-latin próza mesterei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. 19. o.

¹⁵⁵ Krüger: i. m. 161-171. o.

¹⁵⁶ Hóman et. al.: i. m. 74. o.

¹⁵⁷ Hóman et. al.: i. m. 75. o.

Irodalomjegyzék

1. Almási Ferenc: *A hadijogról*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1990.
2. Alonso, Victor: *War, Peace and International Law in Ancient Greece*. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): *War and Peace in the Ancient World*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2007.
3. *Ámós könyve*.
4. Beckman, Gary (szerk.): *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, Atlanta, Georgia, 1999.
5. *Bírák könyve*.
6. Bryce, Trevor: *Anatolian States*. In Peter Fibiger Bang– Walter Scheidel (szerk.): *The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press, New York, 2013.
7. Bury, John Bagnell et. al.: *The Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire*. Cambridge University Press, London, 1960.
8. Capps, Edward et. al. (szerk.): *The Speeches of Aeschines*. William Heinemann, London, 1919.
9. Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1917.
10. *Codex Hammurapi*.
11. Cole, Mike: *Legio a phalanx ellen*. Peko Publishing, Budapest, 2020.
12. *Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 12 August 1949.
13. *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről*.
14. *Eszter könyve*.
15. Flavius, Josephus: *A zsidók története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
16. Garfinkle, Steven J.: *Ancient Near Eastern City-States*. In Peter Fibiger Bang– Walter Scheidel (szerk.): *The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press, New York, 2013.
17. Gat, Azar: *War in Human Civilization*. Oxford University Press, New York, 2006.
18. Gelb, Ignace J.: *Prisoners of War in Early Mesopotamia*. In Journal of Near Eastern Studies, Vol.32, No.1/2, 1973, pp. 70-98.
19. Gnirs, Andrea M.: *Ancient Egypt*. In Kurt Raaflaub – Nathan Rosenstein (szerk.): *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.
20. Gnirs, Andrea M.: *Coping with the army: the military and the state in the New Kingdom*. In Juan Carlos Morena García (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. BRILL, Leiden, 2013. 639-640. o.
21. Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról I. kötet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999.
22. Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
23. Herczegh Géza: *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
24. Hérodotosz: *III. könyv*, 150-160. fejezet. In Simon Róbert (szerk.): *Lakoma, A görög-latin próza mesterei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964.
25. Hóman Bálint et. al.: *Egyetemes történet I.: Az ókor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.
26. *Józsue könyve*.
27. Kákossy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
28. Kant, Immanuel: *Az örök béke*. Európa Kiadó, Budapest, 1985.
29. Keeley, Lawrence H.: *War Before Civilization*. Oxford University Press, Oxford, 1996.
30. Kemp, Barry J.: *Ancient Egypt*. Routledge, London, 1989.
31. *Királyok első könyve*.
32. *Királyok második könyve*.
33. Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
34. Krammer, Arnold: *War crimes, Genocide, and the Law: A guide to the issues*. Praeger, Santa Barbara, 2010.
35. *Krónikák második könyve*.

36. Krüger, Thomas: „*They Shall Beat Their Swords into Plowshares*”: *A Vision of Peace Through Justice and Its Background in the Hebrew Bible*. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): *War and Peace in the Ancient World*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2007.
37. Kuhrt, Amélie: *Az ókori Közel-Kelet*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005.
38. Livius, Titus: *PataVINI Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes, ex recens.* W. B. Whittaker, London, 1821.
39. Llewellyn, Karl N. – Hoebel, E. Adamson: *Cheyenne way: conflict and case law in primitive jurisprudence*. University of Oklahoma Press, Norman, 1941.
40. Machiavelli, Niccoló: *A fejedelem*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991.
41. Mahler Ede: *Ókori Egyiptom*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909.
42. Manning, Joseph G.: *Egypt*. In Peter Fibiger Bang– Walter Scheidel (szerk.): *The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press, New York, 2013.
43. Miller, J. Maxwell – Hayes, John H.: *Az ókori Izrael és Júda története*. PPKE BTK. Piliscsaba, 2003.
44. *Mózes negyedik könyve*.
45. *Mózes ötödik könyve*.
46. Niditch, Susan: *War and Reconciliation in the Traditions of Ancient Israel: Historical, Literary, and Ideological Considerations*. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): *War and Peace in the Ancient World*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2007.
47. Oded, Bustenay: *War Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992.
48. Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Helikon Kiadó, Budapest, 2019.
49. Razin, Evgenij Andreevič: *A hadművészet története I.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1959.
50. Rossbach, Otto (szerk.): *T. Livi Periochae Omnium Librorum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta Ivlii Obsequentis*. B. G. Teubner, Lipcse, 1910.
51. Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei*. PannonKlett, Budapest, 1997.
52. *Sámuel első könyve*.
53. *Sámuel második könyve*.
54. Schwartz, Seth: *Jewish States*. In Peter Fibiger Bang– Walter Scheidel (szerk.): *The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press, New York, 2013.
55. Strabo: *Geography Books 6-7*. Harvard University Press, Massachusetts, 2001.
56. Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Osiris Kiadó, Budapest, 2023.
57. Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
58. *Treaty between Hattusili III of Hatti and Benteshina of Amurru.*
59. *Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt.*
60. *Treaty between Mursili II of Hatti and Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya.*
61. *Treaty between Mursili II of Hatti and Targasnalli of Hapalla.*
62. *Treaty between Suppilulima I of Hatti and Aziru of Amurru.*
63. *Treaty between Tudhaliya II of Hatti and Sunashshura of Kizzuwatna.*
64. *Treaty between Tudhaliya IV of Hatti and Shaushga-muwa of Amurru.*
65. Ürögdi György: *Kard és törvény: Marius és Sulla kora*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
66. Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère: *Tiszta háború*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest, 1993.
67. Wees, Hans van: *Genocide in the ancient world*. In Donald Bloxham – A. Dirk Moses (szerk.): *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
68. Westbrook, Raymond: *Slave and Master in Ancient Near Eastern Law*. In. Chicago-Kent Law Review, Vol. 70, pp. 1631-1676.